

KELETI NÉPZENEI KUTATÁSOK – II.

Népdalok a kazak steppe két végéről - Délnyugat-kazak népzene

Míg a különböző török népek nyelvét alapos összehasonlító kutatásoknak vetették alá, zenéjük összehasonlító elemzésére még csak az első lépések történtek meg. A sok-sok felbukkanó probléma közül különösen érdekes annak a kinyomozása, hogy találhatók-e régi török zenei stílusok nyomai a mai török népzeneiben. A magyarokat közelebről érdeklő fontos kérdések egyike pedig az, hogy a török népzenei stílusoknak mi a viszonya a magyar népzene egyes rétegeihez.

Felmerülhet persze, hogy miért kell személyesen gyűjteni, miért nem elegendő a népzenei könyvek tanulmányozása. Mindjárt az első ok az, hogy csak igen kevés török nép zenéjéről léteznek átfogó monográfiák, az pedig igencsak esetleges, hogy a meglévő népdalkiadványokba milyen dallamok kerülnek be. Ezekből a publikációkból legtöbbször nem kapunk választ arra, hogy a dalok mennyire ismertek, milyen vidékeken, milyen variációkban énekelik őket, hogy városi tanult embertől vagy egy kicsike falu szélén éldegélő öreg nénikétől gyűjtötték-e őket, s még sok más kérdésre sem. És főleg: nincs mód, hogy alaposabban utánajárjunk azoknak a dallamtípusoknak és zenei rétegeknek, melyek felkeltették az érdeklődésünket.

Az sem ritka, hogy a helyi gyűjtők a bizonyultabb, szerintük fejlettebb dallamokat részesítenék előnyben. Törökországban, Azerbajdzsánban, Kazakisztánban, Kirgizisztánban vagy éppen a Kaukázusban komoly problémát jelentett, hogy helybéli kísérim néha szinte el akartak tiltani az egyszerűbb dalok gyűjtésétől. Ezeket szégyellték, inkább a nagyobb formákat, azoknak is lehetőleg a hivatásos előadóművészek által énekelt változatait szerették volna meghallgattatni velünk. Emlékszem, mennyire nyugtalankodott délnyugat-kazakisztáni gyűjtőutunk során is kazak kísérim, hogy ilyen egyszerű dalokat veszünk fel, még hozzá képzetlen parasztemberek vagy ne adj Isten nomádok előadásában. Mit fognak szólni ezekhez a „primitív” dalocskákhoz a távoli országokban!

A személyes gyűjtést indokolja az is, hogy a népzenei könyvek egy-egy dallamtípusból többnyire csak egyetlen dallamot közölnek, márpedig a variációk ismerete nélkül lehetetlen a komoly zenei elemzés. A gyűjtés más segítséget is ad a dallamok rendszerezéséhez. Nemesyszer fordul ugyanis elő, hogy egy helyszínen többen énekelnek egymás után. Ilyenkor az elhangzott dalok olyan dallamokat hívhatnak elő az énekesek emlékezetéből, melyek első hallásra ugyan egészen különbözőek, mégis sok szálon kapcsolódnak az előzőekhez. Ez pedig nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy a dallamoknak olyan kapcsolatait is feltárhassuk, melyek az illető éneklő közösség sajátos kultúrájában összetartoznak. Így a rendezés az íróasztal melletti teóriagyártás helyett a zenei anyag tényleges összefüggéseit kimutató cselekvéssé nemesedhet.

Mint korábban említettük, a kazak gyűjtések egy nagyszabású terv részeként valósultak meg. Tudjuk, hogy a hatalmas török nyelvi tömb nyugati részén élnek a csuvasok, tatárok, baskírok, kazakok, türkmének, azerik és az anatóliai törökök, ha északra dél felé soroljuk a jelentősebb népeket. (Ebben a sávban, sőt még nyugatabbra is élnek további török népek, pl. az anatóliai törökök-

hoz hasonlóan az oguz csoportba tartozó gagauzok, vagy a kipcsak nyelvek északnyugati csoportjának nyelvét beszélő karaimok, karacsaj-balkárok, krími tatárok, kumükök stb. Ezen felül Európa számos országában található török kisebbségek, pl. a dobрудzai törökök és tatárok vagy a bulgáriai törökök. Egy későbbi fázisban az ő népzenejüket is be szeretném vonni az összehasonlító kutatásba.) Ezen az óriási területen élő török népek zenéjének a felderítésében már eddig is komoly sikereket értek el magyar kutatók. A felső, északi részen Vikár László és Bereczki Gábor jelentős csuvas, tatár és baskír anyagot gyűjtött, és a cseremisiz-csuvas határon a magyar pentaton kvintváltó stílushoz igen hasonló zenei stílust fedezett fel. Délebbre az anatóliai népzene összehasonlító igényű feltárását Bartók Béla 1936-os törökországi gyűjtése indította el, ehhez csatlakoztak azután 1987-től anatóliai, majd más török népek között folytatott gyűjtéseim.

Ezúttal Vikár László és Bereczki Gábor Volga-Káma vidéki, valamint Bartók Béla és a magam törökországi gyűjtéseit nem részletezem, mert ezekről számos könyv szól. Ehelyett a kazakok között végzett összehasonlító kutatásomról számolok be.

A kazakokkal egyrészt Közép-Ázsia felé mozdult el a kutatás, másrészt a viszonylag felderített Volga-Káma vidék és Anatólia közötti területeken élő kazakok népzenejének vizsgálatával egy nagyléptékű *areális összehasonlító munka** is erősebb alapokat nyer. A kazakok magyar szempontból külön is figyelemre méltóak a kunok mi-

att, akik a kazakhoz hasonló kipcsakos török nyelvet beszéltek. A kunok egy része a mongolok elől menekülve 1239-ben Magyarországra telepedett be, míg az ottmaradtak közül sokan, török és mongol etnikumokkal keveredve részt vettek a kazak nép etnogenezisében. A kutatások alapján valószínű, hogy a Magyarországra betelepültek a XVII. század elején még tartották szokásaikat és nyelvüket, bár ekkorra már elmagyarosodásuk folyamata is erősen előrehaladt.

Az Angol Királyi Akadémia Stein-Arnold ösztöndíjával különböző kazak közösségekben több kutatóutat is sikerült megvalósítani. A kutatás első lépéseként 1995 nyarán az akkori kazak fővárosba, Alma Ata-ba – újra használt kazak néven Almatiba – utaztam, hogy részt vegyek a kazakok Petőfi-je, Abaj Kunanbajev tiszteletére rendezett emlékülésen. Itt megboldogult barátom, az akkori kazak nagykövet, Torma József turkológus segítségével egy kisebb gyűjtésre keríthettem sort, és néhány alapvető kazak zenei könyvet is beszereztem. 1997-ben már egy jelentős gyűjtést végeztünk Somfai Kara Dáviddal Kazakisztán délnyugati részén, Mangislakban. Itt a Türkmenisztánba költözött, majd az utóbbi évtizedekben onnan visszatelepülő délnyugat-kazakisztáni kazakok népzenejéről kaptunk képet. Ugyanebben az évben feleségem, Csáki Éva a mongol főváros, Ulan Bator közelében fekvő Nalajh falvában gyűjtött az ott élő kazakok között, és felhasználtam Som-

* Az areális nyelvészethez hasonlóan, amely a nyelveket és nyelvjárástakat oly módon osztályozza, hogy egybeveti az egyes nyelvközösségek területi elhelyezkedését és történelmét, s megmutatja, hogyan jelentkeznek közös kiejtési, nyelvtani és szókincsbeli sajátosságok a kérdéses területen, függetlenül attól, hogy rokon vagy nem rokon nyelvekről van szó.

Gyűjtők a kazak steppén:
Sipos János, Amandik és Somfai Dávid

fai Kara Dávidnak a Mongólia Baján-Ölgij tartományában élő kazakok közötti gyűjtését. Ezen az anyagon kívül átnéztem mintegy ezer publikált kazak dallamot is, és ez az összesen 1300 dallam már jó esélyt adott arra, hogy következtetéseket vonjak le a két terület zenéjének jellegzetességeiről.

A következőkben tehát a kazakok két, egymástól mintegy 3000 kilométerre élő népcsoportjának népzenejéről mutatok összefoglaló képet. Az anyag rendezett bemutatásán kívül megpróbálkoztam a népzene összevetésével is, sőt lehetőség szerint a vizsgált területen élő más török népek, illetve a magyarság zenei stílusaihoz való kapcsolatokra is igyekszem rámutatni.

Mielőtt a zenei elemzésekre sort kerítenénk, tekintsük át dióhéjban a kazakok történelmét. Kazakisztán mai területén a Kr.e. IX-VII. században szarmata törzsek laktak, majd a VII-IV. században kelet-iráni törzsek. A hunok első hulláma Kr.e. 47-ben érte el Kazakisztán területét, a második hullám pedig a Kr. utáni első században. A hunok uralma majdnem három évszázadon át tartott, majd a terület 552-554-től egy másik nomád birodalom, a Török Kaganátus része lett. Már a török törzsek is hoztak magukkal mongol elemeket, melyek azután tovább erősödtek a kara kitaj, majd a mongol invázióval. A XIII. századra az alapvető elemek: irániak, törökök és mongolok már jelen voltak, hogy belőlük kialakulhasson egy új nép: a kazak.

A *kazak* szó a török nyelvekben először a XIV. századból dokumentálható, „független, csavargó” értelemben. Később egy politikai egység, majd egy etnikum megnevezése lett, mégpedig az Üzbég törzsszövetség azon csoportjaira alkalmazták, melyek kiválva a szövetségből, Turkesztán északkeleti steppéire vándoroltak.

Mangislaki gyűjtési helyeink térképe

Térkép a két kazak területről

A kazak nép és nyelv kialakulása végül is a XV-XVI. században ment végbe, jelentős számú további török és mongol törzs összeolvadásával. Ekkoriban alakult ki a három törzsszövetség, az *Ulu Zsüz* „Nagy Horda” Kelet- és Dél-Kazakisztánban, az *Orta Zsüz* „Középső Horda” Közép-Kazakisztánban és a *Kisi Zsüz* „Kis Horda” Nyugat-Kazakisztánban.

A kalmükökkel való küzdelem a XVII. században arra készítette a három kazak törzsszövetséget, hogy Oroszországhoz közeledjenek, s elfogadják az orosz fennhatóságot. Az oroszoknak Kazakisztán fontos volt, hiszen Közép-Ázsia kapujaként innen nyílt út a további hódításokhoz. Az oroszok azután erőteljes oroszosítási és ortodox keresztény hitre térítés közepette egyre erőteljesebben uralmuk alá hajtották a kazakokat. Több lázadás tört ki a cári Oroszország majd a Szovjetunió ellen, de a kezdetleges fegyverekkel küzdő és sokszor megosztott kazakoknak nem volt esélyük a gyarmatosító túlerővel szemben. A hivatalos nyelv az orosz lett, az iszlám vallást üldözték, a dzsámikat bezárták. A kazak csak 1988 után vált hivatalos nyelvvé. Ennek a következménye, hogy a kazakok mintegy fele már nem beszéli tisztán ősei nyelvét.

Az 1989-es népszámlálás adatai szerint Kazakisztán területén 18 millió ember élt, ebből 8,3 millió kazak, 6,4 millió orosz, 1 millió ukrán, valamint 2,3 millió német, fehérorosz, koreai, lengyel, moldáviai, zsidó, tatár, üzbég, ujjur, azeri, csuvas és baszkir. A kazakok tehát kisebbségbe kerültek saját hazájukban. Ennek egyik fő kiváltó oka az volt, hogy a kolhozosítás során elvándorolt vagy meghalt milliós kazak tömeg helyére más népek, elsősorban oroszok települtek be.

Jelentős kazak kisebbség található Kína Hszincsiang tartományának északi területein (több mint egymillió), az Orosz Föderáción belül és Üzbegisztánban. Kisebb számban élnek kazakok Nyugat-Mongólia Baján-Ölgij megyéjében (100 000) és Türkmenisztánban (80 000).

Beszámolók szólnak a kazakok gyors eloroszosodásáról, vagyis a kazak nyelv és kultúra visszaszorulásáról az önálló Kazakisztán kialakulásától függetlenül még nem ért

véget. Ezért is tűnt célszerűnek kisebbségben élő kazakok zenéjét vizsgálni, hiszen a kisebbségi lét rendszerint erősíti az identitás megőrzésére vonatkozó törekvéseket.

Gyűjtőút a dél-nyugat kazakisztáni Mangislakban

A török nyelvek oguz csoportjába tartozó anatóliai török nyelvet a Törökországban eltöltött hat év alatt megtanultam, ám a kazakot csak könyvekből ismertem, ezért egyrészt a nyelvet kiválóan beszélő Somfai Kara Dávidot kértem kísérőmnek, másrészt magam is nekifogtam a kazak-tanulásnak. A hatékony gyűjtéshez ugyanis legalább a beszélgetések lényegét értenünk kell, hogy adott esetben a megfelelő irányba kormányozhassuk a kutatás menetét. Az pedig magától értetődik, hogy a zenei felvételek lejegyzésénél és feldolgozásánál hallatlan előny, sőt, szinte megkerülhetetlen a minél jobb nyelvtudás.

A terület, ahová 1997 őszén mentünk, Kazakisztán délnyugati részén, Türkmenisztántól északra, a Kaszpi-tó és az Aral-tó között fekszik. A magát kun származásúnak valló magyar turkológus, Mándoky Kongur István hívta fel figyelmünket arra, hogy Kazakisztánon belül éppen itt, Mangislak területén őrződött meg legjobban a hagyományos nomád műveltség.

A terület nevének leggyakrabban említett etimológiája szerint a név eredete a török *ming kislak* „ezer téli szállás”, mások a nevet a török *mang*-ból „négyéves bárány” származtatják. Ezek alapján feltehető, hogy Mangislak jelentése „bárányok téli szállása”. Ezt a másfél Magyarországi földet jelenleg a kazak *Kisi Zsüz* legnagyobb törzse, az *adajok* népesítik be.

Kezdetben oguz törzsek lakták a félszigetet. A türkmén hagyományok szerint a XIV. század közepén Mangislak az Arany Horda része volt. A mongolok után a Karakum sivatag és Mangislak századokon át a türkmének központi területe lett. A XVI. században a steppe fokozatos elsivatagosodása és a mangit (nogaj) támadás miatt a türkmének egy része elhagyta Mangislakot. Később, a XVII. században a kalmük nyomás befejezte a megkezdett folyamatot: a még ott maradt türkmén törzsek egy része önkéntesen elmozdult vagy a mongolok deportálták őket. Volt olyan törzs, mely a Volga-medence felé vonult, majd onnan tovább a Kaukázus felé, mások Hvárezm irányába menekültek. Ugyanakkor a türkmén *csavdur* törzs egy része a mai napig ott maradt a Kaszpi-tenger partján, expedíciónk során sikerült is tőlük gyűjteni.

A XVIII. század közepén a területen a türkméneket a kazakok váltották fel, mégpedig a Kis Horda *Bajuli* szövetségének *adaj* törzse. Az adajok számára Mangislak főként téli szállásként szolgált, nyári legelőik innen mintegy ezer kilométerre északra terültek el. 1834-ben az oroszok egy erődöt hoztak létre Mangislakban, mely a Hívai Kaganátus elleni orosz támadásokat készítette elő. Egyikük sem bírta azonban a másikkal, és mind a két fél megpróbálta a maga oldalán felhasználni a kazakokat. Az Orosz Birodalomnak csak 1873 után sikerült Mangislak végleges bekebelezése. Miután 1881-ben Türkmeniát is legyőzték, Mangislak területét beolvasztották az újonnan alakított Trans-Kaszpi régióba. Az 1917-es események után Mangislakot elválasztották a türkménektől, és Kazakisztánhoz csatolták.

1973 óta Kazakisztánon belül van egy külön Mangislak megye. A megye székhelye Sevcsenko, lakossága az 1978-as népszámlálás szerint 256 000, ebből Sevcsenko-ban lakott az emberek csaknem

Eltemetett város a steppe és a sivatag átmeneténél

fele (110 000). Mangislak jelenlegi gazdasági és stratégiai fontosságát az itt található ásványkincsek, főleg az olaj, a földgáz és az uránium adja.

1997. szeptember 13-án, ottani idő szerint este fél 10-kor ért földet a repülőgépünk Atirau, orosz nevén Gurjev városában. Előzetes megbeszélés szerint fogadott Makszim úr, aki mindjárt el is vitt vacsorázni egy barátjához. Kezdtém magamat Törökországban érezni, amikor a földre tálalt vacsorát törökülésben körbeültük, s mindenki kézzel szedett magának a közös tányérból. A kézzel evés persze a városokban már csak a tisztelt vendég húséttel való fogadásánál maradt meg, noha a falvakban még általános.

A vacsora elköltése után kocsiba szálltunk, s mintegy négyszáz kilométert utaztunk délkeleti irányban, Kulsariba. Ezen a településen éjszakáztunk, majd a következő napon újabb 800 kilométert haladtunk dél felé.

Délelőtt érkezünk meg Mangislak központjába, Aktauba. Ez a város, mely Kazakisztánban szépenk számít, valójában négy-öt emeletes házak hatalmas lakótelepe, vagyis olyan, mint sok újabbban épült volt szovjetunióbeli város. A megszokott lakótelepi képet színezi, hogy hajnalban átvonul a városban egy-egy ménes, és többször ütközhet az ember jurtákba is, bár ezeket már csak a halotti tor megtartásához állítják fel. Egyéni, kellemes háttérrel ad a városnak a Kaszpi-tó festői partja.

Mindenekelőtt helyi kísérőt kellett találnunk, ezért először a polgármesteri hivatalba mentünk, majd onnan a helyi Kulturális Központba. Az intézmény vezetője, Nurniyaz úr előkerített két eposzénekest, név szerint Izbasar és Amandik nevű urakat, s a gondjakra bízott minket. Amandik rögtön felajánlotta, hogy eléneklí a területen szerinte megtalálható mintegy húsz népdalt, nem kell feleslegesen utazgatnunk. Mi azonban érthetetlen macacssággal ragaszkodtunk a helyszíni gyűjtéshez.

A továbbiakban Aktau lett a székhelyünk, innen mentünk expedíciókra a környékbeli kisebb településekre és a nomádok jurta táborába. Noha előzetesen jól ránk ijesztettek, hogy Kazakisztánban igen nagy a bűnözés, sok a kábítószeres, és örülhetünk, ha épp bőrrel megússzuk, a kis falvakban mi mindebből semmit sem éreztünk.

Helybéli kísérőnk, Amandik Kömekov úr, kazakul Kömekuli, valamint családja térítés fejében biztosította a szállást, étkezést és a szállítást. Amandik szállított minket saját autóján, és hathatós segítséget nyújtott az emberek énekre bírásánál is. Ez utóbbi egyál-

Jurta Mangislakban

talán nem volt könnyű feladat. Kazak nőktől éneket gyűjteni pedig kifejezetten embert próbáló munka. Ugyanakkor talán szívesebben énekelnek idegeneknek, mint helybelieknek, hiszen az idegen elmegy, ráadásul nem is vonatkoznak rá a helyi szokások, elvárások. Ezért a következő módszert alakítottuk ki. Az első napokban elmagyaráztuk kísérőnknek, hogy egyszerű emberek egyszerű dallamaira vagyunk kíváncsiak, nem pedig professzionális előadók műsorára. A falvakba beérkezve ő ismertette jövetelünk célját a helybelieknek, akik azután olyan idősebb férfiakhoz és nőkhez irányítottak, akik még tudtak régebbi dallamokat. A potenciális adatközlőt pedig már a falubeliek világosították fel jövetelünk céljáról, és gyakran kapacitálták is, hogy énekeljen. Ha nő volt az „áldozat”, akkor az első dallam után kazak kísérőink kimentek, és mi, magyarok folytattuk a gyűjtést, általában jó eredménnyel.

Úgy tűnik, hogy ezen a vidéken a hagyományos népzene erősen visszaszorulóban van, és a hagyományosabb dallamokat már csak az idősebbek énekelik. A dallamok kihalásától azonban mégsem kell félni, hiszen épp ezek az idős férfiak és nők felügyelik a kisgyermeket, és közben – mint sokszor megfigyeltük – saját régi dallamaikat dúdolgatják nekik.

Bejártuk a terület falvait, eljutottunk a régi karavánutak Üstirtjáéhoz, és meglátogattuk Fort Sevcsenkót is. A gyűjtés vége felé egyre inkább a már felvett dallamok kerültek elő, így, ha nem is teljes, de remélhetően reprezentatív gyűjtéssel térhettünk haza. A húsz faluban felvett mintegy kétszáz dalt huszonegy férfi és húsz nő énekelte szalagra.

Dél-nyugat-kazak népzene

Az alapvető zenei műfajok természetesen több olyan népnél hasonlóak, ahol még ma is él a nomád kultúra vagy annak legalább az emléke. Zene kíséri az élet sok mozzanatát. A gyermekeket bölcsődal (*beszik zsiri*) altatja el, a házasulandó lánynak menyasszonysíratóval (*szinszu*) mondanak búcsút, a halottól pedig síratóval (*zsoktau* vagy *körisz*) búcsúznak el. Megyannak természetesen a gyerekeknek is a saját egyszerű dalaik. Mint oly sok népnél, többek között az irakiaknál, anatóliai törököknél, azeriknél vagy éppen a magyaroknál, a kazak síratók, altatók és gyermekdalok szerkezete és dallammozgásai is többnyire egyszerűek.

A lakodalmok itt is különösen gazdag alkalom az éneklésre. Az epikus történetek előadására használatos *terme* dallamokhoz hasonló gyors recitálással adják elő a lakodalmnyitó dalokat (*toj*

basztar). A lakodalmok során hangzanak fel a speciális, lakodalmokhoz kötött dalok is, pl. a leánybúcsúztatón kívül az „arc megmutatása” (*betasar*), melyet akkor énekelnek, amikor a menyasszony elindul a vőlegény jurtájához, illetve ma már inkább a házához. E dallamok szövegei tanácsokat adnak a menyasszonynak, miként is illik viselkednie az új helyén, a férje családjánál.

Jellegzetes lakodalmi dal a *zsar-zsar* is, melyet a lakodalmi mulatságban férfiak és nők csoportja énekel egymásnak felelgetve. Ezek szövege igen változatos, a gratulációtól a különféle tréfáig. A *zsar-zsar* dallamok jellegzetes kolomejka-ritmusa – ♪♪♪♪♪ | ♪♪♪♪♪ – a magyar népzeneben is fontos helyet foglal el. Szövegük 11+2, pontosabban 4+3|4+2-szótagos, a két utolsó szótag, a *zsar-zsar* („kedves”), innen is kapta a dallam az elnevezését.

A ceremóniális dalok között vannak olyanok is, melyek a munkaévi kiemelkedő eseményeihez kötődnek, fohászok a természet erőihez, pl. esőimák, hálaadás a sikeres munka miatt stb. A kazakok legjelesebb ünnepei a holdújév (*nawriz*), a böjt végének ünnepe (*oraza*), a *szünet*, melyen a kisfiúkat metélik körül, az áldozati ünnep (*kurban ajt*), valamint a *csilde-hana*, melyet a kisgyerek negyennapos korában ülnek meg. Ekkor nézhetik meg először az idegenek a gyereket.

Felhangozhat az ének munka közben, vagy még inkább a munka szüneteiben is. A fő munkák az állattenyésztéshez, pásztorkodáshoz kapcsolódnak, ennek megfelelően vannak csikósdalok (*zsilkisi eni*) és pásztordalok (*kojsi eni*). A házimunka és a tejtermékek feldolgozása a nők feladata, akik énekelnek, mialatt fejik az állatokat, előállítják a tejtermékeket, szőnek, fonnak, szőnyeget készítenek vagy darálnak. A jurta felállítása és lebontása is női feladat, melyet nemegyszer dalok kísérnek.

A török népek többségéhez hasonlóan a kazakok muzulmánok. A vallási dalok közül elsősorban a ramadami böjt alatt énekelte *zsarapazan* dallamokat és adományköszönő imákat gyűjtöttünk. A *terme* stílusról később részletesebben fogunk beszélni.

Az alkalomhoz nem kötött dalok közé tartoznak a lírai dalok (*kara eni*), melyek dallamukban és szövegükben rendszerint összetettebbek az epikus daloknál. A humoros és szatirikus dalok, pl. az *ajtisz* („párbeszéd”) egyszerű formájúak és kötött ritmusúak. Ez utóbbiakat férfiak és nők csoportjai egymással feleselve, válaszolva adják elő, miközben igyekeznek egymást lefőzni ravasságban, ötletességben.

A műfajok sem zeneileg, sem szövegüket tekintve nem válnak élesen szét, különböző műfajokban találkozunk hasonló zenei vagy szöveges motívumokkal, sorokkal, sőt nagyobb zenei egységekkel is. Példaképpen említhetem, hogy – miként más népeknél sem ritka – a sírató és a menyasszony-búcsúztató dallamai megegyeznek, nemegyszer ugyanilyen jellegű bölcsődalokkal is találkozunk, sőt a síratók alapmotívumai egyes lírai dalokból is kielemezhetők. Minderre később, a dallamok ismertetésénél mutatok majd példákat.

Kifejezetten hangszeres darabokat (*küj*) nem sokat gyűjtöttünk, de a férfiak az éneküket a sok házban megtalálható kéthúros lanttal, a *dombirával* kísérik, gyakran nagy szakértelemmel kezelve ezt a pengetős hangszeret. A dombra kíséret alapvetően a dallamot játszza, de mivel mindkét húrt egyidejűleg pengetik, változatos kettős hangzatok is megszólalnak. Régebben volt *kobiz* nevű vonós hang-

szerük is, ezt manapság már nem használják. A valóban népi használatban lévő kazak hangszertár kicsi, mindössze a *dombra* (kéthúros lant), *kobiz* (lőszőrhúros hegedű), *sibizgi* (furulya) és a *san kobiz* (doromb) tartozik bele.

A nyugati és a keleti kazak dombra hangsora

A dombrának két bélhúrja van, melyek rendszerint kvartra, ritkábban kvintre vannak hangolva. Skáláját bundok rögzítik. A hangszer az orosz balalajka előfutára lehetett. Nyugat-kazak formája domború, és 14 bundja van, míg a keleti modellt háromszög- vagy ásóalakú test és nyolc bund jellemzi. A dombrán pengetővel játszanak, a két húrt mindig együtt pengetve. A hangszer skálája területenként változik Kazakisztánban, de az alap egy másfél oktávot átfogó mixolid hangsor. Ezt az alapot a következő kromatikus hangok bővíthetik: kis terc, kis szext, s végül a kis szekund. Egyes darabokban a nagyterc és a kisterc bundjait köztes helyzetbe tolják, így semleges terc szólal meg. A fenti ábrán láthatók a legfontosabb skálák, melyeket a bundokon túlynúló játék még valamelyest kibővíthet.

A *kobiz* a kirgiz *kiak*hoz hasonló hegedűféle. Teste és nyaka egyetlen fából készül, és a hangszer egy hatalmas merítőkanalet formáz. A merítőkanalet üregére tevébőrt feszítenek ki, melyet csak a hangszer alsó részén rögzítenek. A tevébőrön egy magas láb (híd) áll, ezen halad keresztül a nyak felé a két lőszőrből font húr, melyeket a dombrához hasonlóan kvartra vagy kvintre hangolnak. Játék közben a játékos az ujjával rövidíti meg a húr hosszát, anélkül azonban, hogy a húrt odanyomná a hangszer nyakához. A *kobiz* szólóhangszer, emellett az ének kísérésére is használják. Hangsora lényegében megegyezik a dombráéval.

A *sibizgi* a pásztorok furulyája. Négy vagy öt lyuka van, s egy steppei ernyős virágzatú növény szárából készül. Szerkezetében, skálájában és hangterjedelmében hasonlít a kirgiz *csorra*. A *sang kobizt* vagyis a dorombot főleg a gyermekek pengetik a kazakoknál. A katonai zenekarokban régebben volt egy oboaféleség (*szurnai*), nagy basszuskürt (*karnai*) és kettős dob (*daulpaz*).

A hosszú bevezető után rátérünk a kazak dalok rendszerezett ismertetésére. A mangislaki dallamokat a következő zenei csoportokra osztottam: 1. *terme* dallamok; 2. kis ambitusú dalok – köztük siratók és pszalmódizáló dallamok; 3. nagyobb ambitusú „melodikus” dallamok; egyéb dallamok.

Ezek a csoportok többnyire zeneileg is többé-kevésbé összetartozó dallamokat, dallamosztályokat tartalmaznak, kivéve természetesen az „egyéb” dallamok csoportját. A dallamok hasonlóságának megállapításánál első soruk formáját, dallammozgását, valamint a dalok ambitusát és sorzáró hangjait vettem figyelembe. Az egyes dallamosztályokon belül a különböző hangsorú, és eltérő záróhangú dallamokat együtt elemzem, ennek okára később bőven találunk majd magyarázatot. Elsőként ismerkedjünk meg az ún. *terme* dallamokkal.

A kazak epika és a „terme” dallamok

Az *akin*-ok olyan hivatásos énekesek, akiknek tehetségük van a költészethez, a költői és zenei improvizáláshoz, és mesterien kezelik kéthúros pengetős hangszerüket, mellyel éneküket kísérik, valamint hangszeres bevezetőket és közjátékokat adnak elő. Ezek a dalnokok rendszerint nem komponálnak vadonatúj dallamokat – ezt közönségük nem is várja el, sőt valószínűleg el sem fogadná, de zenei tehetségüknek megfelelően variálják, színesítik a régieket. Például újabban egyes énekesek között az a divat, hogy csokorba kötik a régebben külön-külön, igen hosszan énekelt dallamokat.

A kazak *akin*ok alap műfajai a dicsőítő dal (*maktau*) és az oktató dal (*tolgau*), melyek többnyire recitatív formában hangzanak

fel. Az akinok strófikus formájú dalokat is énekelnek, pl. lírai vagy történelmi témákban.

A kazak epikus elbeszélés alapja egy folytonos deklamáció, mely hét- (4|3), nyolc- (3|2|3), illetve ritkábban tizenegy szótagos (3|4|4), kis ambitusú, egyszerű, de igen variatív motívumokból áll. Az előadás egy magas regiszterben előadott bevezető zenei felkiáltással kezdődik, majd a szöveg recitált előadása következik, fokozatosan egyre alacsonyabb hangfekvésekben. Ez az ereszkedés – mint rövidesen látni fogjuk – nem egyenletes, és rendszerint sok lépcsőben valósul meg. Az előadás egységei lassabb tempóban előadott záró refrénekekkel végződnek.

Ez a forma használatos az epikus dalok előadásakor, valamint a *terme* vagy *zseldirme* dalokban is. Ez utóbbi elnevezés a ló galoppjára utal, valószínűleg az előadás élő, gyors módja miatt. Itt a gyors recitálás meglehetősen szabályos ritmusban történik, ám a dombra egyenletes nyolcadai fölött a dallam ritmusa hol triolákba csoportosulva még több szótag eléneklésére ad alkalmat, hol pedig kissé előrefut, majd lelassít, így sajátos drámai feszültség keletkezik, ami a figyelmet jobban felkelti, s fenn is tartja.

A *terme* szövegek általában oktató jellegűek. Gyakran kezdődnek a dalos helyzetének bemutatásával, ez a rész sokszor nem mentes egy kis öndicsérettől sem. A központi témák főként a régi szokások és az iszlám vallás dicsérete, az öregedés állapotának bemutatása, a helytelen cselekedetek és viselkedésformák felsorolása, továbbá a helyes viselkedésre vonatkozó tanácsok. A lakodalmi *betasar* dallamok is ide tartoznak, nemcsak zenei formájuk, hanem oktató jellegű szövegeik miatt is, ezek ugyanis az újdonsült menyasszonyt tanítják a helyes viselkedésre az új helyen.

Kazak dombrás-énekes

$\bullet = 116$

ly, aw,

Söz - diņ de ba - sī bis - mil - la, gey,

Bis - mil - la - siz ben - deņ is kil - ma, goy,

Ga - tuw - lan - sa gar tuw - ra,

Cad. Ke - le - siņ ay - da tap - sīr - gan,

Ay, dü - ni - ye - n'aw ra - sul - a -

al - la - ga, i - - - yu - i.

1. példa – A legkisebb ambitusú terme dallam

Noha a terme dallamok nem strófikusak, sokszor redukálható belőlük egy ereszkedő strófikus dallam. Az előadás folyamata során jellemzően az első sor a legmagasabbak, az utolsó pedig a legmélyebbek közül való, közben pedig a különféle magasságú sorok szabálytalan váltakozása figyelhető meg. Egyes terme dallamok különös figyelmet érdemelnek egyszerű, ősiecsnek tűnő zenei megoldásaik miatt is. Ugyanúgy figyelemfelkeltő az a tény is, hogy míg a terület dallamainak többsége kisterces skálán mozog, a terme dallamok jelentős hányada *do*-végű.

A terme dallamokat a népből kivált, de mégis a néppel szoros kapcsolatban maradt *akinok* (dalnokok, eposzénekese), vagyis félhivatásos zenészek éneklik. Bizonyára ennek is köszönhető e dallamok összetettebb szerkezete. Ugyanakkor hasonló sorokból épülnek fel egyes menyasszony-búcsúztató, illetve *zsarapazan* dalok is, ami arra utal, hogy a terme dallamok szoros zenei kapcsolatban vannak a népdalokkal, sőt egyes vallási dallamokkal is. A fő különbség e népdalok és a termék között az, hogy ez utóbbiak előadása során a zenei sorok az előadó invenciójának megfelelően váltakoznak, míg a népdalok szabályosabb, ismétlődő szerkezetekben hangzanak el. Kérdés persze, hogy a szabálytalan vagy a szabályosabb szerkezet-e a régebbi. Mindenesetre itt egy közös zenei elgondolás különböző, rugalmasabb és szilárdabb formában történő megjelenését figyelhetjük meg.

Miképpen kaphatunk tisztább képet az első ránézésre ugyancsak sokfélének tűnő terme dallamokról, vagy másképpen fogalmazva: milyen elvek szerint csoportosíthatjuk őket? Mivel különböző szótagszámú sorok szerepelnek egy-egy terme dallamban, szótagszám alapján nem lehet csoportosítani őket. Ugyanígy nem lett volna értelme a záróhang alapján történő csoportosításnak, hiszen pl. a *la*-ra történő zárás sok esetben csak egy, a terme-folyamattól bizonyos mértékig elkülönülő refrén segítségével történik. Végül úgy tűnt, hogy a hangterjedelem lehet egy megfelelő elv, mely segít az

$\bullet = 126$

Ey, Bi - lim - siz tuw - sa ul ja - man,

E - ki de - se ne ja - man,

E - ne ti - lin al - ma - gan,

Bi - le de bil - se kiz ja - man.

Ey, üš dö - gön - de ne ja - man,

Üš - kil - siz ki - yim bul ja - man,

Tört dö - gön - de ne ja - man,

Tö - re - sin tuw - ra ber - me - se,

Pa - ra - kor bol - sa biy ja - man,

Bes de - gen - de ne ja - man.

Bes u - wak - tiņ na - ma - zin,

Cad. Ka - za gīl - sa er ja - man...

Kim - nen kal - mas bul dü - ni - ye

Ka - pī - da ö - ter bul za - man, ey.

2. példa – Közepes ambitusú terme dallam

igen összetett terme dallamok rendezésében. Ennek megfelelően három alapvető csoport alakult ki, a 3-4 hangon mozgó legegyszerűbb dallamok, az 5-6 hangon mozgó dallamok és az ennél nagyobb ambitusú dallamok csoportjai.

A legkisebb ambitusú terme dallamok főleg a *do* hangon, illetve annak környékén recitálnak. Ezekben is előbukkanhat a *re*, sőt

$\text{♩} = 108$

Ay, mī-naw biz-dīŋ Ka-za-kīs-tan kal-kīn-da,

Tört tü-lük mal-dīŋ tü-rü war,

Ö-giz-dīŋ ül-ken zo-rī war,

Saw-sa sa-mar süit ber-gen,

Ay, mü-yiz' al' e-ken,

Je-te-le-se je-le-tin,

Šä-kīr-sa boz-dap ke-le-tin,

Tört ja-sī-na tü-ye-ler,

Ka-ta-rī-na e-re-tin.

A-yīr iŋ-gen ak tum-suk,

Ko-mīs pen kol-tik-ka,

Ka-ra-gay ör-keš nar e-ken,

Jīl-kī-sī jüy-rük jab' e-ken,

Ko-lay-lī ko-ŋīr ko-yī var,

Ko-yīn-d'a-sīl so-yī var,

A-jar' ak pen kar' e-ken,

Bol-ma-sa buy-ra sar' e-ken,

Men šo-šīt-pa-yīn šoš-ka dep,

Kal-dīr-ma-yīn-šī bos-ka dep,

A-yīr tu-yak a-ša-lī,

Kīs-ka guy-ruk ma-ša-lī,

Sal-bīr-la-gan ku-lak-tī,

Bu-ka mo-yīn bu-gak-tī,

Šok-tīk-ta-rī šoŋ-kay-gan,

Ba-sī tö-men toŋ-kay-gan,

E-rin-de-ri ek' e-li,

Ba-sī jal-pak še-ke-li,

To-gay-da tur'p šöp-jey-di,

E-se-bi jok köp-jeyd',

Jat-kan jer-ge ja-yi-la-di.

Ey, kün-ge de ka-ray kül-bey-di,

Öz de-ge-ni bol-ma-s'aw,

Ay-da-wu-ga tip-t'aw köm-bey-di.

And' al-may ä-wel-de ay-til-may,

Bu-nun ĩ-sĩ-mĩ-sĩn, dey-di,

Ö-ti-rik bir e-mes, šĩn deyd',

Cad. Bu-dan ge-yin al-gan e-ken ũ-ki-met.

E-sep-ke, ay-day, aw, ay-da, ay, ay-day, aw.

3. példa – Nagy ambitusú terme dallam

a *mi* hang is, de soha nem a motívum gerinchangjaként. Ezeket a legegyszerűbb terme dallamokat is szokás szerint egy-két kitartott magasabb hangból álló bevezető indítja, melynek szerepe a figyelem felkeltése és a lelki ráhangolódás elősegítése. Az 1. példában egy ilyen dallamot mutatunk. Jól megfigyelhető benne a szótagszámok rugalmas változása, mely közben a ritmus többnyire a harmadik sorban világosan is megfigyelhető ♩ ♩ ♩ sémát írja körül, attól néha eltávolodva. A dallamot szokás szerint egy hosszabb kadencia zárja.

A közepes ambitusú terme dallamokat a fenti dallamoktól az különbözteti meg, hogy egyes soraik huzamosan az 5.-6.-7. fokon mozognak. Emiatt az előző csoport néhány hangon zakatoló ütempáros jellegű megoldásai helyett most több, egymástól karakteresebben elváló, kiegyensúlyozott sorból építkező formákat látunk. Nincs azonban még szó határozott dalformáról. A rövid sorok dallamvonala többnyire igen esetleges, és a sorok egymásutániségában is nagy a szerepe a véletlennek, illetve az énekes pillanatnyi hangulatának. A sorok fokozatosan ereszkedve követik egymást, de vannak olyan terme dallamok is, melyek alacsonyan kezdődnek, s onnan emelkednek magasabbra, hogy azután ismét alacsonyan zárjanak.

A 2. kottapéldában egy közepes ambitusú terme dallamot látunk, melyen jól megfigyelhető, amint egy-egy sor magasán halad, majd a terme-folyamat újra hosszasan visszatér az alacsony regiszterekbe.

Kazak dombrás

Ez a kottafélfelét tartalmazza a 3. példához tartozó dallamnak, amely a 7.-8. fokon való huzamos recitálás után ereszkedik le az alacsonyabb hangszívbába. A figyelmes szemlélő hamar észreveszi, hogy egyes sorok ismétlődnek, és az az érzése is támadhat, hogy valamilyen szabályosabb szerkezet is lappang a látszólag szervezetlen előadás alatt.

4. példa – Nagy ambitusú terme dallam négysorosra redukált formája

Léteznek olyan termék is, melyek magasabb és alacsonyabb részre szakadnak szét úgy, hogy a két hangsáv legfeljebb egy hangon érintkezik. A 3. példában egy ilyen dallamot látunk, mely a 7.-8. fokon való huzamos recitálás után ereszkedik le az alacsonyabb hangszívbába. A figyelmes szemlélő hamar észreveszi, hogy egyes sorok ismétlődnek, és az az érzése is támadhat, hogy valamilyen szabályosabb szerkezet is lappang a látszólag szervezetlen előadás alatt.

Játsszunk el most azzal a gondolattal, hogy milyen négysoros dallamformákat redukálhatunk ebből a dallamsor-folyamatból. Az egyértelmű, hogy a végeredmény egy ereszkedő dallam lenne. A különböző lehetőségeken belül elképzelhető például egy olyan négysoros szerkezet, amihez hasonló dallamok előfordulnak a magyar népzene ereszkedő kvintváltó pentaton rétegeiben is (l. 4. példa). Ezzel természetesen nem azt sugalljuk, hogy feltétlenül összefüggés lenne az ilyenféle kazak terme dallam és a kvintváltó magyar dallamok között, mégis elgondolkasztató, hogy egy ilyen – a régies hagyományokhoz visszanyúló – regös recitálás-szerű zenei megoldás a zenei fejlődés hányféle útja felé nyithat teret.

A következő számunkban a délnyugat-kazakisztáni népdalok áttekintésével és azok magyar kapcsolataival folytatjuk kazak népzenei ismertetőnket.

Sipos János
tudományos főmunkatárs
MTA Zenetudományi Intézet